

Андрій ГРЕЧИЛО

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, голова Українського геральдичного товариства (Львів).

СТАНОВЛЕННЯ СИМВОЛІВ РУСЬКОГО КОРОЛІВСТВА

(ДРУГА ПОЛОВИНА XIII – ПОЧАТОК XIV СТ.):
ВЕРСІЇ, МІФИ Й ТРАДИЦІЯ

У Руському королівстві¹ вже на початку XIV ст. простежуються постійні геральдичні традиції, передовсім – у становленні земельних гербів. Цій темі протягом останніх років вже було присвячено доволі багато уваги, а основними символами, появу яких можна датувати ще другою половиною XIII ст. й які пізніше також функціонували як територіальні знаки Львівської, Галицької, Перемиської та Волинської земель, виділялося: 1) лева, 2) галку, 3) двоголового орла, 4) прями́й хрест². Джерела однознач-

¹ В українській історіографії для цього державного утворення було прийнято визначення “Галицько-Волинська держава”, хоча на час її існування така назва не вживалася й тому є доволі штучною й “кабінетною”. В радянські часи статус держави “понизили” до рівня “Галицько-Волинського князівства”. А вже в наші дні є намагання викомбінувати варіант “Волинсько-Галицька”, цим самим підкресливши важливішу роль Волинської частини. Щоб уникнути цих спекуляцій вживаємо термін “Руське королівство”, яке принаймні зустрічається у тогочасних джерелах і видається більш прийнятним.

² Детальніше про це див.: Гречило А. До питання про символи Галицько-Волинської держави (XIII – поч. XIV ст.) // Науковий вісник Українського історичного клубу. – Москва, 2002. – Т. VII. – С. 96-100; Гречило А. У справі генези герба

но підтверджують, що ці символи вже на початку XV ст. (а лев – з початку XIV ст.) були стабільними геральдичними знаками, опертими на місцеві традиції. Вони фіксуються в гербовниках, вживаються на печатках і прапорах. Проте маємо ще низку символів, які згадуються або фігурують у менш чи більш достовірних джерелах, а навколо них і давніше, і тепер поступово формуються справжні міфи й також приписується роль основних геральдичних знаків руських князів і королів. Хоча іноді складно визначити, чи це справді реальні герби, чи лишень декоративні знаки або й наслідок різних фантазій та помилок. Тому постараємося акцентувати увагу саме на цих символах, серед яких треба виділити: 5) одноголового орла, 6) грифона, 7) хрест із півмісяцем і 8) шапку чи корону (або 3 шапки чи 3 корони).

Одноголовий орел.

Ще у попередніх дослідженнях неодноразово акцентувалося, що описуючи розбудову Данилом Романовичем холмських укріплень, літопис згадує про кам'яну вежу “за поприще від города”, на котрій був вирізьблений орел³. На думку А. Петрушевича, яку підтримував й І. Крип'якевич, це зображення представляло двоголового орла, якого мав би використовувати Данило⁴. На цей час орел – спершу одноголовий, а пізніше двоголовий, – застосовувався в символіці Візантійської імперії, а десь між 1410–33 рр. був остаточно утверджений імператором Сигізмундом I гербом Священної Римської імперії німецького народу (також замість одноголового орла)⁵. Хоча окремі джерела фіксують двоголового орла в Центральній Європі й

Перемиської землі // Дрогобицький краєзнавчий збірник / ред. Тимошенко Л. та ін. – Дрогобич, 2002. – Вип. VI. – С. 80-83; Гречило А. Територіальні символи Галицько-Волинської держави (XIII – поч. XIV ст.) // Король Данило Романович і його місце в українській історії. – Львів, 2003. – С. 128-136.

³ *Летопись по Ипатскому списку. – Санкт-Петербург, 1871. – С. 559. Мова йде про оборонну вежу в Білавіно, руїни якої збереглися досі.*

⁴ *Петрушевич А. О городѣ Галичѣ за Луквой // Вѣстник Народного Дома. – 1887. – Ч. 52. – С. 467; Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. – Львів, 1999. – С. 154.*

⁵ *Див. про це: Maclagan M. The Byzantine Empire and Heraldry // Genealogia & Heraldica. Actas do 17-o Congresso Internacional das Ciencias Genealógica e Heráldica: Heráldica. – Lisboa, 1986. – P. 345-347; Leonhard W. Das Grosse Buch der Wappenkunst. – München, 1978. – S. 193-195; Oswald G. Lexikon der Heraldik. – S.101; Андрич Дж. Історія герба Королівства Сербії (1882-1918) // Знак. – 1996. – Ч. 11. – С. 15.*

раніше⁶. Після захоплення турками Константинополя 1453 р. цей символ у другій половині XV ст. переймає великий московський князь Іван III. Двоголовий орел поширюється й на інші землі, що були під впливом Візантії й уважали себе до певної міри її правонаступниками⁷. Однозначно можна стверджувати, що двоголовий орел на початку XV ст. вже був стабільним територіальним знаком на західноукраїнських землях: на прапорі Перемиської землі під час Грюнвальдської битви 1410 р. фігурував жовтий двоголовий орел під однією короною на синьому полотнищі⁸. У такому кольоровому вирішенні цей знак до 1772 р. залишався й у гербі Перемиської землі.

Про вживання на Русі одноголового орла як геральдичного символу конкретних відомостей немає. Натомість він став об'єктом для історичних міфів. Так, у Російській імперії в середині 1870-х рр. у Москві планувалося створити Російський історичний музей, для експозиції якого були необхідні художні полотна “из отечественной истории”. Відомий археолог Уваров залучив до цієї роботи художника Миколу Неврева, запропонувавши йому виконати картину “Роман Галицький і папські послы”. В основі сюжету була популярна на той час легенда, що папа Інокентій III прислав своїх послів до Романа Мстиславовича з обіцянкою надати королівський вінець і допомогу “меча св. Петра”, на що князь нібито вийняв свого меча і спитав чи такий же меч Петровий має папа, та сказав, що доки має свій, то сам дасть собі раду⁹. Зрозуміло, що популяризація цього міфу мала політичне підґрунтя, оскільки Росія постійно плекала територіальні претензії на галицькі землі. Проте нас більше цікавить символічна сторона цієї “політичної агітки”, виконаної Невревим 1875 р. На картині сцена представлена

⁶ Наприклад, *Хроніка Матвія Паризького (середина XIII ст.) подає герб імператора Фрідріха II як “у золотому щиті дво- або одноголовий орел” та малюнок з двоголовим орлом (див.: Ströhl H. G. Heraldischer Atlas. – Stuttgart, 1899. – Taf. XVIII, No. 1; Schurdel H. D. Flaggen & Wappen Deutschland. – Augsburg, 1995. – S. 51).*

⁷ *Ще й досі двоголовий орел є в державних символах Росії, Албанії, Сербії, Чорногорії, активно використовується в емблематиці Греції та Туреччини.*

⁸ *Długosz J. Opera omnia. – Cracoviae, 1877. – T. XIII. – P. 39.*

⁹ *Автором цього міфу був В. Татищев (див.: Татищев В. Н. Собрание сочинений. – Москва, 1995. – Т. 4: История Российская. – Ч. 2. – С. 331). Проте ще М. Грушевський вважав це повідомлення легендою (Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1993. – Т. 3. – С. 11-12). З новішої літератури на цю тему див.: Толочко А. Принимал ли Роман Мстиславович посольство папы Иннокентия III в 1204 г.? // *Rutenica*. – 2003. – № 2. – 195-204.*

у похмурій “княжій палаті”, що своїм інтер’єром більше нагадує московський кремль, на стіні якої позад трону зображений вписаний у коло одноголовий орел. За логікою цей знак мав слугувати гербом Романа Мстиславовича. Ймовірно, що й тут джерелом для художника стала літописна згадка про споруджену Данилом вежу, однак тепер використання орла приписали його батькові.

Ще глибшу геральдичну традицію одноголового орла намагався обстоювати дослідник Софійського собору С. Висоцький. Спершу він звернув увагу, що на ктиторській фресці Софії Київської зображення орлів у декоративних картушах прикрашали плащ Ярослава Мудрого¹⁰. А пізніше твердив, що Ярослав Мудрий намагався запровадити одноголового орла як герб Київської Русі¹¹. На доказ цього припущення наводилося зображення орла на різьбленій шиферній плиті, що прикрашає хори собору, а також наслідування князем візантійських традицій (зокрема, що збудовані в Києві Ярославом храми повторюють назви церков у Константинополі). Безперечно, сильні політичні та культурні впливи Візантії на Київську Русь мусили позначитися й на символіці. Проте у першій половині XI ст. доволі спірно говорити про постійні геральдичні знаки в Західній Європі, де таке явище лише зароджувалося, а тим більше – в Русі чи Візантії. Фактично, Візантійська імперія до свого занепаду не використовувала гербів, а мала традиційні емблеми з дещо відмінною функцією. Можна погодитися, що символ орла був використаний Ярославом Мудрим як царський знак, однак він не міг бути на той час гербом, оскільки стабільні геральдичні емблеми сформувалися значно пізніше.

Пrawdopodobно, що через Київ візантійський символ орла був принесений і на галицькі землі. Зрештою, місцеві князі постійно апелювали до київської традиції та до заслуг своїх предків. Крім того маємо зображення подібних птахів (орлів чи соколів) на керамічних полив’яних плитках, знайдених у давньому Галичі, літописному Василеві чи на городищі в селі Олешків, які датуються десь XII–XIII ст.¹² Додатковим аргументом

¹⁰ *Висоцький С. А. Светские фрески Софийского собора в Киеве. – К., 1989. – С. 63, 84.*

¹¹ *Висоцький В. Яким був герб Київської Русі за часів Ярослава Мудрого? // Розбудова держави. – 1992. – № 3. – С. 41-43.*

¹² *Ткачук Т. М., Тимус К. Л. Галицькі керамічні плитки із рельєфними зображеннями та гончарні клейма: Каталог. – Галич, 1997. – С. 24. – № 38-39; Пивоваров С., Чеховський І. Василів: давньоруський град на Дністрі // Час. – 2001. – 8 червня (№ 23); Фіголь М. Мистецтво стародавнього Галича. – К., 1997. – С. 72-73, 128-131. Під час археологічних розкопок у Звенигороді було знайдено*

на користь утвердження цього символу може слугувати й версія про візантійське походження другої дружини Романа Мстиславовича – матері Данила¹³. Тоді досить легко пояснити і причини появи такого знака на західних рубежах Русі, і зміст, що вкладався у нього. Хоча не слід відкидати й імовірної місцевої традиції. Або іншу можливу версію – геральдизація орла стала наслідком активної центральноєвропейської політики галицьких володарів, споріднених з різними династіями. Тут варто згадати чи підтримку Романом Мстиславовичем свого свояка Філіпа Гогенштауфена в боротьбі за королівський та імператорський трон, чи також похід Данила в чеську Сілезію та намагання посадити сина Романа на австрійський герцогський престол. Тому генеалогічні та політичні чинники могли посприяти утвердженню символу орла й у Руському королівстві. Однак відкритим залишається питання: чи первісно це був одно-, чи двоголовий орел, або ж він також “еволюціонував” з певним часом – як у Візантії та Священній Римській імперії.

Грифон

Під час археологічних розкопок Я. Пастернака у Галичі 1938 р. була знайдена керамічна плитка із зображенням грифона¹⁴. Міфічна істота з головою та крильми орла й тулубом лева була доволі популярною в європейській геральдиці. Також від XV ст. грифон відомий як герб Белзької землі, хоча якогось конкретного зв'язку з зображеннями на галицьких плитках не простежується. Новіші розкопки у давньому Галичі дали змогу виявити плитки із низкою різноманітних фантастичних істот – сиренів, павичів, орлів, грифо-змій¹⁵. Це дозволяє стверджувати, що грифон застосовувався тут зовсім не як геральдичний, а як релігійно-світоглядний символ. Однак ще в радянський період грифона почали вважати гербом Галицького князівства. Навіть у епічному кінофільмі “Князь Данило Галицький”, знятому на Одеській кіностудії 1988 р., грифон подається на різних прапорцях як символ державного утворення. На жаль, і в час незалежності таке хибне трактування зберігається надалі. Як приклад можна навести пам'ятник

кістяний предмет, що міг бути оздобою крісла-трону, з вирізьбленим зображенням схожого на сокола птаха (Свешніков І. К. Звенигород. – Львів, 1987. – С. 25), хоча його постать подана інакше, ніж на керамічних плитках.

¹³ Детальніше про цю проблему див.: Войтович Л. Княжа доба на Русі: портрети еліти. – Біла Церква, 2006. – С. 480-487.

¹⁴ Пастернак Я. Старий Галич: Археологічно-історичні дослідження у 1850–1943 рр. – Івано-Франківськ, 1998. – С. 206.

¹⁵ Ткачук Т. М., Тимус К. Л. Галицькі керамічні плитки... – С. 11-35.

королю Данилу у Львові, споруджений 2001 р., де на попони коня та на постаменті також зображені грифони. Принагідно треба згадати і зовсім невдале декорування постаменту цього пам'ятника різними деталями з археологічних розкопок, у т. ч. й надламанною (!) іконкою, хоча значно грамотнішим було б використання саме земельних гербів (лева, галки, орла, хреста), що підкреслило б державотворчу роль Данила Романовича.

Хрест із півмісяцем

Традиція символу хреста на західноукраїнських землях набула поширення ще від запровадження християнства на Русі. Хрест також був одним із найпоширеніших геральдичних символів у Європі, а різні варіанти хрестів та інших релігійних символів дуже часто застосовувалися на прапорах ще за часів Київської Русі, про що свідчать хоча б мініатюри з т. зв. Радзивілівського літопису.

Від початку XV ст. срібний хрест у червоному полі використовується як земельний герб Волині. Так, на печатці великого князя Вітовта з документів 1401–1404 рр. фігурує чотирипольовий щит із основними територіальними гербами, серед яких і волинський хрест¹⁶. На маєстатовій печатці цього ж князя з 1407–1430 рр. герби подані на чотирьох окремих щитах, які оточують постать володаря на троні¹⁷. На пізніших печатках литовських князів підпис під щитом із хрестом однозначно вказує, що це саме земельний герб Волині.

Проте дещо відмінну інтерпретацію маємо у “Книзі знань” (*El libro del conocimiento*) анонімного автора з Кастилії, якого довгий час вважали

*Керамічні плитки
з розкопок давнього Галича:
грифон (вгорі) та орел.*

¹⁶ *Vossberg F. A. Siegel des Mittelalters von Polen, Lithauen, Schlesien, Pommern und Preussen. – Berlin, 1854. – Taf. 23; Semkowicz W. Sfragistyka Witolda. – Kraków, 1931. – S. 12; Gumowski M. Pieczęcie Książąt Litewskich // Ateneum Wileńskie. – Wilno, 1930. – Roczn. VII. – Zesz. 3-4. – S. 720.*

¹⁷ *Vossberg F. A. Siegel... – Taf. 22; Semkowicz W. Sfragistyka Witolda. – S. 19-20; Gumowski M. Pieczęcie Książąt Litewskich. – S. 720-721.*

монахом-францисканцем, де описуються його подорожі, а також вміщені кольорові малюнки гербів і прапорів відвіданих країн¹⁸. Вважається, що ця праця була написана десь в останній чверті XIV ст., хоча окремі описувані подорожі та символи можна датувати 1350 р. чи й ранішим періодом¹⁹. Джерело тепер відоме за чотирма манускриптами, які дещо різняться кількістю поданих малюнків прапорів і гербів – від 98 до 110, а також окремі символи мають відмінні зображення в різних списках. Ускладнює роботу з рукописом те, що чим далі від іспанських земель, тим складніше ідентифікувати перекручені назви країн і міст та знайти підтвердження їхніх символів у пізніших матеріалах²⁰. Хоча всі дослідники досить легко визначають відвідане автором після Польщі “королівство Леон (*reyno de Leon*), яке німці називають Лемберг (різночитання – *Lumbret, Lunbret, Lunbrec*)” як Руське королівство²¹. Але не такою простою виглядає справа зі симво-

¹⁸ *Новіші видання цього джерела: Lacarra M. J., Lacarra Ducay M. C., Montaner A. Libro del conocimiento de todos los reynos et tierras e señorios que son por el mundo et de las señales et armas que han. – Zaragoza, 1999. – 46 pgs.; El libro del conocimiento de todos los reinos (The Book of Knowledge of All Kingdoms) / ed. and transl. by N. F. Marino. – Tempe (Arizona), 1999. – 198 pgs.; El libro del conocimiento de todos los regnos e tierras e señorios que son por el mundo e de las señales e armas que han cada tierra e señorío por sí e de los reyes e señores que los proveen // Viajes medievales. – Madrid, 2005. – T. 1. – P. 347-404.*

¹⁹ *El libro del conocimiento de todos los reinos. – P. xxxii-xxxviii; de Riquer M. La heráldica en el Libro del Conoscimiento y el problema de su datación // Dicenda. – Madrid, 1987. – No. 6. – P. 313-319; Lacarra M. J. El Libro del conocimiento de todos los reinos del mundo: la lectura sapientical de un libro de viajes imaginarios // Memorabilia. – 2000. – No. 4.*

²⁰ *На цій темі детальніше зупинялися дослідники П. Грицак, Р. О. Климкевич, А. Гейштор, Я. Книш (див.: Грицак П. “Пізнання всіх країн” – незнане еспанське джерело до історії України в 14 сторіччі // Християнський голос. – Мюнхен, 1952. – Ч. 3-6; Климкевич Р. О. Львів і Україна в найстарішому геральдичному творі // Київ. – Філадельфія, 1954. – № 4. – С. 178-183 (передрук у: Хроніка-2000. – К., 2000. – Вип., 35-36. – С. 104-110); Gieysztor A. Polska w “El libro del Conoscimiento” z połowy XIV wieku // Przegląd historyczny. – 1965. – T. LVI. – Zesz. 3. – S. 395-411; Книш Я. Чи потрібна Королівському місту Львову корона? // Поступ. – 2003. – 29 липня (№ 129). – С. 10; Книш Я. Столичне місто короля Юрія та його спадкоємців // Історія Львова. – Львів, 2006. – Т. 1. – С. 59-60). Не торкаючись проблеми детально все ж зауважимо, що окремі інтерпретації поданих назв територій та міст є дуже сумнівними й потребують глибших досліджень і аналізу.*

²¹ *El libro del conocimiento de todos los reinos. – P. 14-15; El libro del conocimiento de todos los regnos e tierras... – P. 357; Pasch G. Drapeaux du “Libro de*

лом – як королівський прапор вказано зелене полотнище з червоним рівним хрестом²². Хоча такий прапорець є лише в одному рукописі, в іншому він поданий як лапчастий хрест у щиті, а ще в двох – як хрест, що виростає з повернутого ріжками вгору півмісяця, також у щиті²³. На що особливо слід звернути увагу – у трьох останніх копіях аналогічні символи подані й для сусідньої Польщі. Крім того, поруч із менш-більш достовірними знаками Чехії, Німеччини, Угорщини у книзі бачимо не зовсім звичні прапори Польщі, Лівонії та інших земель²⁴.

Повідомлення “Книги знань” звично порівнюють з тогочасними портоланами – морськими компасними картами, багато з яких виготовлялися в Каталонії чи на Мальорці і мали зображення різних гербів та прапорів²⁵. Очевидно, що

Conoscimiento” // Vexillologia. – Paris, 1969. – Т. II. – No. 1/2. – Р. 18; Климкевич Р. Львів і Україна в найдавнішому геральдичному творі // Хроніка-2000. – С. 106.

²² *El libro del conocimiento de todos los reinos. – Р. 14-15; Pasch G. Drapeaux du “Libro de Conoscimiento”. – Р. 18.*

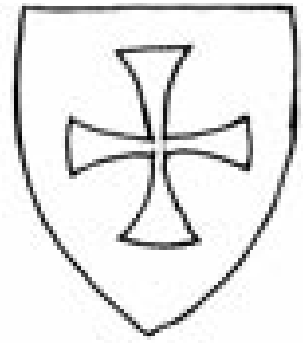
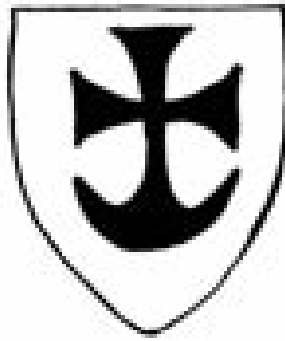
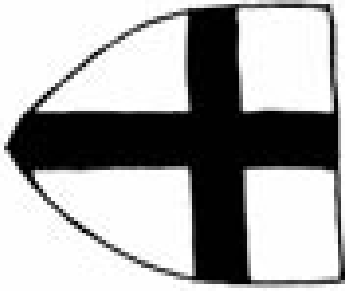
²³ *El libro del conocimiento de todos los reinos. – Pict. XIVa, XIVb, XIVc.*

²⁴ *Ibid. – Pict. VIII, XI, XII, XIIIa, XXXVIII; Pasch G. Drapeaux du “Libro de Conoscimiento”. – Р. 17-18; El libro del conocimiento de todos los regnos e tierras... – Р. 355-357, 365.*

²⁵ *Детальніше див.: Campbell T. Portolan Charts from the Late Thirteenth Century to 1500 // The History of Cartography. – Chicago, 1987. – Vol. 1: Cartography in Pre-historic, Ancient, and Medieval Europe and the Mediterranean. – Р. 371-463; Rey Pastor J., Garcia Sarrarero E. La cartografia mallorquina. – Madrid, 1960. – xv+208 pgs.*

Зображення грифонів на пам'ятнику королю Данилу у Львові.

Варіанти прапора Руського королівства у списках “Книги знань”.

ці джерела взаємопов’язані між собою й мабуть доповнювали одне одного. Так, на портолані 1339 р. Анджеліно Дульсера біля зображення Львова (Civita de Leo) подано зелений прапор з червоним хрестом та півмісяцем, у той час, як біля польських міст прапори відсутні взагалі²⁶. На цій підставі Ярослав Книш спробував визначити поданий в “Книзі знань” зелений прапор з червоним хрестом як прапор короля Юрія Львовича, датуючи сам опис 1302–1306 рр., а варіант з півмісяцем – як прапор князя Лева Юрійовича²⁷. Ще цікавішу версію запропонував Ігор Мицько, вважаючи хрест з півмісяцем гербом Льва Даниловича, який згадувався як “Зуб” на печатках князя²⁸. У розвиток цієї версії були наведені аналогії з шляхетськими гербами та пізнішими символами київських, сіверських і литовських князів²⁹.

На нашу думку, припущення про датування опису в “Книзі знань” 1302–1306 рр. спірне, а тим більше неприйнятним є категоричне твердження про приналежність символів різним володарям³⁰. На самому початку рукопису автор вказує дату свого народження, яку визначають як 1305 р., хоча й вважається, що написані від першої особи описи подорожей могли бути переказами чужих оповідань. Сумнівно, що при визначенні назви від-

²⁶ *Портолан зберігається в Французькій національній бібліотеці в Парижі (BNF, Cartes et Plans, Ge B 696 Rés.). Його опубліковані фрагменти див. хоча б: Vagnon E. Cartographie d’une ville disparue Vicina sur le Danube // Revue de la Bibliothèque nationale de France. – Paris, 2006. – No. 24. – P. 8; Історія Львова. – Львів, 2006. – Т. 1. – Вклейка між с. 56-57.*

²⁷ *Книш Я. Столичне місто короля Юрія та його спадкоємців. – С. 59.*

²⁸ *Мицько І. Герб первісного Самбора // Старосамбірщина. – Старий Самбір, 2003. – Т. 3. – С. 47-48. На знак “Зуб” ще раніше звернув увагу Ярослав Дашкевич (Дашкевич Я. Родовий знак Рюриковичів у Галицькому князівстві XIII ст. // Третя наукова геральдична конференція. – Львів, 1993. – С. 32-33).*

²⁹ *Мицько І. Герб первісного Самбора. – С. 47-49.*

³⁰ *У згаданій публікації такі підписи під малюнками подані як доведений факт.*

Фрагменти з Каталонського атласу (1375)

даленої країни як королівства, автор вникав у те, який титул носить володар – короля чи князя, тим більше, що печатку з написом “король Русі” використовував Юрій Тройденович, при цьому будучи лише князем. Стосовно розбіжностей малюнків у різних списках, то їх мають близько чверті описаних символів – очевидно переписувач орієнтувався не так на текстову інформацію, як на інші джерела (передовсім – на згадані портолани), а в окремих випадках робота не була завершена – замість малюнків залишено порожні місця. Тому відмінності в зображеннях зовсім не означають зміни реальних символів.

Проте передовсім треба з’ясувати, чи описані прапори взагалі мали якесь відношення до Львова. На підставі сфрагістичного матеріалу однозначно можемо стверджувати, що гербом Руського королівства був лев. Двом печаткам з цим символом, що були прикладені до грамоти князів Андрія і Лева II за 1316 р., а інша ще й до документів Юрія II за 1325–1335 рр.,

присвячено досить багато різних публікацій та досліджень³¹, тому немає потреби на цьому детальніше зупинятися. Лев також був і на прапорах, що підтверджується як тогочасною практикою, так і пізнішими джерелами – досить згадати хоча б прапор полку Львівської землі під час Грюнвальдської битви 1410 р.³² Цікавий матеріал дають нам і пізніші картографічні матеріали. Так, на Каталонському атласі 1375 р. маємо зелені прапори з червоним хрестом і півмісяцем не лише біля Львова, але й Кракова³³, а на портолані Петруса Роселлі 1466 р. такі прапори стоять біля Львова і ще біля двох польських міст³⁴. Оскільки й у польській практиці на цей час вже сформувалася цілком інша традиція земельних прапорів, то маємо всі підстави вважати, що подані в “Книзі знань” символи “королівства Леон” коли й не є вигаданими, то все ж випадковими знаками, які ніколи не відігравали ролі територіальних. Якщо ж шукати якісь аналогії, то хрест з півмісяцем передовсім дуже нагадують місяцеподібну перев’язку з хрестом, яку використовували в гербах на грудях орла вроцлавські князі ще з першої половини XIII ст. Звичайно, хрест з півмісяцем можна також інтерпретувати і як видозміну знаку Рюриковичів, і як різновид проквітлого хреста³⁵, чи знайти спільні риси з поширеним серед руської шляхти гербом Сас. Подібний символ вдалося виявити на печатці луцької єпископії, а в українській сакральній архітектурі він обов’язково увінчує культові споруди. Однак ці версії побудовані на асоціативному сприйнятті й потребують підтвердження джерельним матеріалом.

³¹ Див.: *Piekosiński F. Pieczęcie polskie wieków średnich // Sprawozdania Komisji do badania historii sztuki w Polsce. – Kraków, 1900 [1897-1899]. – Т. 6. – С. 293-294, 306; Lewicki A. Ruthenische Teilfürstentümer bis zur Vereinigung mit Polen 1387 // Die Österreichisch-Ungarische Monarchie in Wort und Bild. Galizien. – Wien, 1898. – С. 173; Лаппо-Данилевский А. Печати последних галичско-владимирских князей и их советников // Болеслав-Юрий II Тройденевич, князь Малой Руси: Сборник материалов и исследований. – Санкт-Петербург, 1907. – С. 211-310; та ін.*

³² *Długosz J. Opera omnia. – Cracoviae, 1877. – Т. XIII. – Р. 39.*

³³ *Атлас, складений на Мальорці, зберігається в Французькій національній бібліотеці в Парижі (BNF, Cartes et Plans, Esp. 30). Його копія, надрукована 1843 р. у Берліні, зберігається в: Центральний державний історичний архів України, м. Львів. – Ф. 742. – Оп. 1. – Спр. 110: Загальногеографічна карта Європи та північної частини Африки, 1375 р.*

³⁴ *Winter H. Petrus Roselli // Imago Mundi. – Stockholm, 1952. – Vol. IX. – Р. 6-8.*

³⁵ *Про традицію цього символу див.: Дашкевич Я. Символіка просвітлого хреста // Знак. – 1999. – Ч. 18. – С. 6-8.*

Капелюх чи корона (або 3 капелюхи чи 3 корони).

Не менш цікавими для нашої теми є кілька швейцарських джерел XIII–XIV ст., які також не знаходять прямого підтвердження на українських землях і викликають сумніви. Першим з них є найдавніший німецький гербовник “Кліпеаріус Теутонікарум” (Clipearius Teutonicarum)³⁶. Його автором був цюрихський кантор³⁷ Конрад фон Муре. Датують джерело 1264–1265 рр., хоча є припущення, що воно могло з’явитись і раніше, десь біля 1242–1249 рр. Це віршований латиномовний твір, який подає описи 73-х гербів. Його відкривають описи символів 13-и королів, а далі йдуть знаки князів, герцогів та інших феодалів з різних німецьких земель. Джерело для нас вже дуже цікаве тим, що у ньому згадується “король русинів”, який йде у списку 7-м – після римського короля³⁸, королів Франції, Іспанії, Угорщини, Чехії та Англії, але перед монархами Марокко, Єрусалима, Дакії, Швеції, Данії та Норвегії, Пруссії. Опис герба такий: “Pileus in niveo clipeo rubet estque Rutheni Regis, gens cuius procul est a littore Reni”, що у дослівному перекладі буде: “Червоний фетровий капелюх у білому (біло-сніжному) полі Русинського короля, народ якого проживає далеко від Рейну”³⁹. Червоний капелюх або т. зв. фригійський ковпак – це головний убір, який у стародавній Греції та Римі носили звільнені раби, тому він став символом свободи⁴⁰. Та й саме слово “pileus” фактично вживалося для визначення фетрового ковпака, який носять вільні люди⁴¹. Проте відомостей

³⁶ Оригінал не зберігся. Твір опубліковано в: von Liebenau Th. *Conrad's von Mure Clipearius Teutonicarum // Anzaiger für Schweizerische Geschichte*. – Soloturn, 1880. – 11. Jhr. – No. 1. – S. 229-234; Ganz P. *Geschichte der Heraldischen Kunst in der Schweiz im XII. und XIII. Jahrhundert*. – Frauenfeld, 1899. – S. 174-185; von Berchem E., Galbreath D. L., Hupp O. *Die Wappenbücher des deutschen Mittelalters // Siebmacher's Wappenbuch*. – Bd. D (Beiträge zur Geschichte der Heraldik). – Neustadt, 1972. – S. 91-92. Принагідно висловлюю подяку колегам Емілю Дреєру та Гюнтеру Маттерну за допомогу при дослідженні швейцарських джерел.

³⁷ Регент церковного хору.

³⁸ Повертаючись до розглянутого раніше символу орла – у цьому гербі він чорний, одноголовий, у жовтому (золотому) щиті.

³⁹ Ganz P. *Geschichte der Heraldischen Kunst...* – S. 174. Цікаво, що упорядник Пауль Ганц у німецькому перекладі твору подав “Rutheni Regis” як “des Königs der Russen” (Ibid. – S. 175).

⁴⁰ Такі ковпаки під час Французької революції XVIII ст. носили якобінці та санкюлоти. Цей символ використовує в сучасних державних гербах низка країн Латинської Америки (Аргентина, Болівія, Сальвадор, Нікарагуа, Куба, Колумбія).

⁴¹ Наприклад, у Лівія: *Servos ad pileum vocare* (до боротьби за свободу).

про якусь традицію таких капелюхів, а тим більше геральдичну, на українських землях того часу ми не маємо. То ж нічого дивного, що дослідники зачисляли цей символ Русинського короля до “фантастичних гербів”⁴². Зрештою, до таких потрапили й знаки Угорщини, Марокко, Швеції, Данії та низка інших з віршованого гербовника Конрада фон Муре.

Але згадки про нашу “червону шапочку” маємо й у відомому Цюрихському гербовому звітку (*Züricher Wappenrolle*), появу якого датують до 1340 р.⁴³ Звіток складається з трьох частин, на першій з яких подано у два ряди малюнки 28 прапорів і 22 гербів. Передостаннім серед гербів нижнього ряду є білий щит з червоним капелюхом, а останнім – червоний щит з трьома білими аналогічними капелюхами (двома над одним)⁴⁴. Ці герби не мають підписів, але дослідники на підставі гербовника Конрада фон Муре також трактують їх як русинський символ та його видозміну⁴⁵. Вальтер Мерц та Фрідріх Гегі пробують їх ідентифікувати з Московією, кельтськими племенами “Ruteni”, які нібито мали проживати в Аквітанії за часів Римської імперії, при цьому вказуючи, що видавці “Кліпеаріуса Теуторнікарум” розуміли під назвою “русини” не “малоросіян, званих русинами, а росіян взагалі”, та роблять припущення, що білі капелюхи могли означати білорусів⁴⁶. Подібний білий капелюх (але поданий скошено) у червоному щиті зображений серед інших гербів на балках перекриття цюрихського “Haus zum Loch”, розмальованих у 1305–1306 рр.⁴⁷ Щоправда, цей атрибут трактують як єврейський капелюх (*Judenhut*), а власником герба вважають якогось східного або й казкового князя⁴⁸. Загалом і сучасні

⁴² *Ganz P. Geschichte der Heraldischen Kunst... – S. 175.*

⁴³ *Зберігся у двох пізніших копіях. Перша, з XVI ст., зберігається тепер в Аулендорфі (Gröflich Königsegg'schen Domanal-Kanzlei in Aulendorf). Друга, виготовлена з першої в XVIII ст., знаходиться в Центральній бібліотеці Цюриха (Zentralbibliothek Zürich).*

⁴⁴ *Die Wappenrolle von Zürich. Ein heraldisches Denkmal des 14. Jahrhunderts. – Zürich, 1860. – Taf. VI, No. 125, 126; Merz W., Hegi F. Die Wappenrolle von Zürich. Ein heraldisches Denkmal des 14. Jahrhunderts in getreuer farbigen Nachbildung des Originals mit den Wappen aus dem “Hause zum Loch”. – Zürich, Leipzig, 1930. – S. 15-16.*

⁴⁵ *Merz W., Hegi F. Die Wappenrolle von Zürich. – S. 15-16. У заголовку нотатки про перший герб поставлено: “Russland?”*

⁴⁶ *Ibidem.*

⁴⁷ *Zeller-Werdmüller H. Die heraldische Ausschmückung einer zürcherischen Ritterwohnung. – Zürich, 1874. – S. 115; Taf. II, No. 57; Merz W., Hegi F. Die Wappenrolle von Zürich. – Taf. XXXI, No. 123;*

⁴⁸ *Zeller-Werdmüller H. Die heraldische Ausschmückung... – S. 115.*

дослідники зачисляють русинський герб із швейцарських джерел до фантастичних чи апокрифічних⁴⁹.

Якщо ж припустити, що Конрад фон Муре опирався хоча б частково на якусь достовірну інформацію, то єдині аналогії можуть виникати хіба з угорськими претензійними символами, уживаними для Галичини⁵⁰. Відомо, що на меншій печатці короля Матяша Гуньяді, прикладеній до документа за 1470 р., уперше з'являється новий герб – у щиті корона (якого пізніші дослідники з XVIII–XIX ст. трактують як символ Галичини), але на маєстатовій печатці Владислава II (з датою в легенді – “1490”) подано щит вже з двома коронами, а в публікаціях з середини XVIII ст. герб Галичини описано як зображення коронованої галки над трьома коронами⁵¹. Причини появи цих корон так і не вдалося з'ясувати. Оскільки на західноукраїнських землях протягом XV–XVIII ст. такі символи не вживалися, тому цілком логічним є припущення, що цей претензійний герб був вигаданий в угорській королівській канцелярії. Варто зазначити, що варіант з трьома коронами відомий ще в XVII ст. Так, на гравюрі фламандського гравера й архітектора Якоба Франкварта, що представляє поховальну процесію Альбрехта Габсбурга 1621 р., подано герби та прапори Галичини (Halitia) та Володимирії (Lodomeria)⁵². Особливо цінним є те, що на мідьориті вказано систему геральдичних тинктур, з чого випливає, що претензійним символом Галичини на той час вже були три золоті корони (дві над одною) в синьому полі.

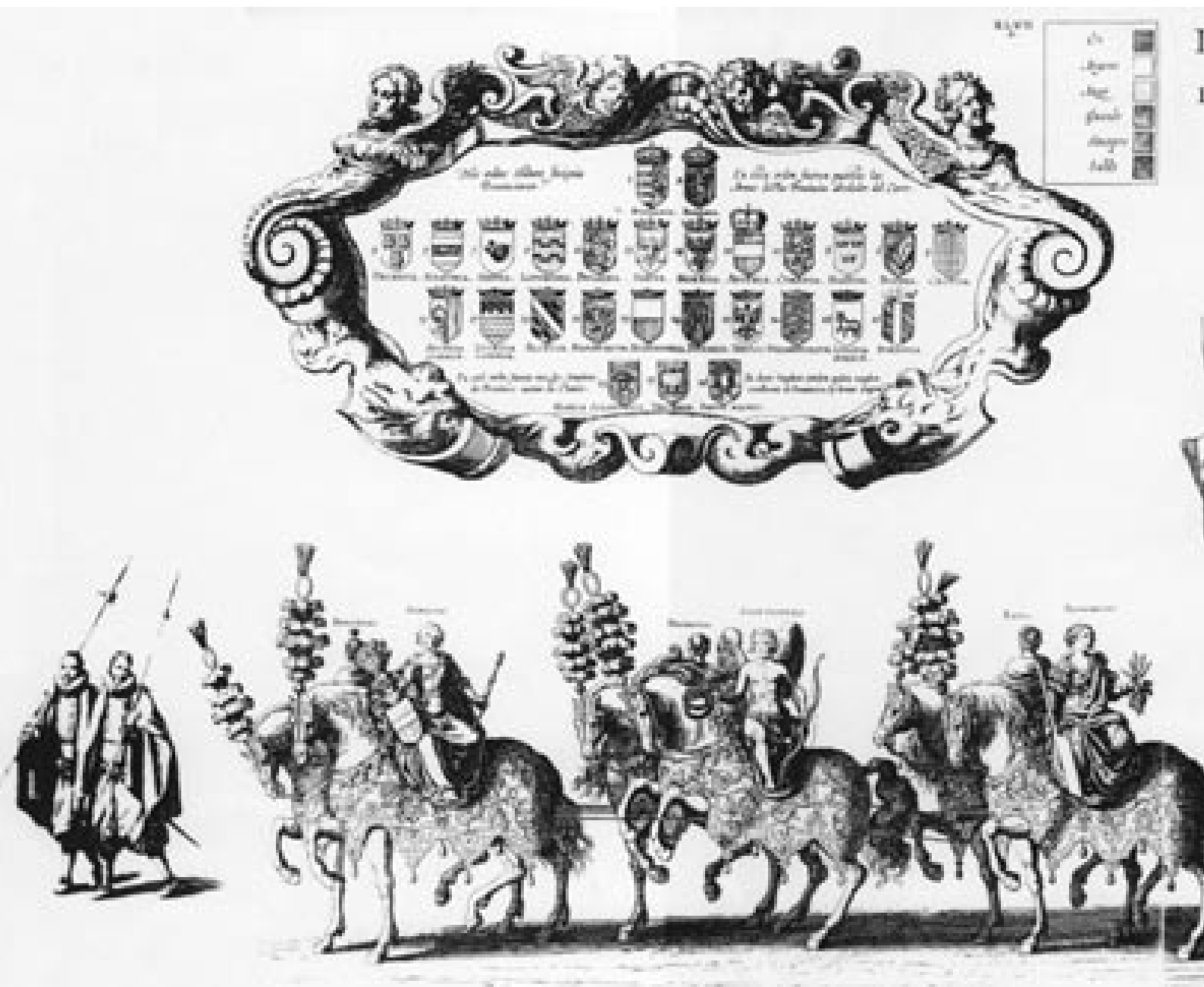
Припустити трансформацію шапок у корони досить складно, оскільки й опис і зображення перших символів подані дуже конкретно. Щоб знайти якийсь логічний зв'язок між “червоною шапочкою”, коронами та галицькими геральдичними традиціями, можна висловити версію, що і Конрад фон Муре, і творці претензійного герба користувалися однаковими

⁴⁹ Таку думку розділяє й редактор “*Schweizer Archiv für Heraldik*” д-р Гюнтер Маттерн (у листі до автора від 29 листопада 2004 р.).

⁵⁰ Детальніше цій темі була присвячена наша стаття: Гречило А. Символи Королівства Галичини і Лодомерії (1772-1918) // До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – К., Львів, 2004. – Т. I. – С. 538-553.

⁵¹ Там само. – С. 539-542.

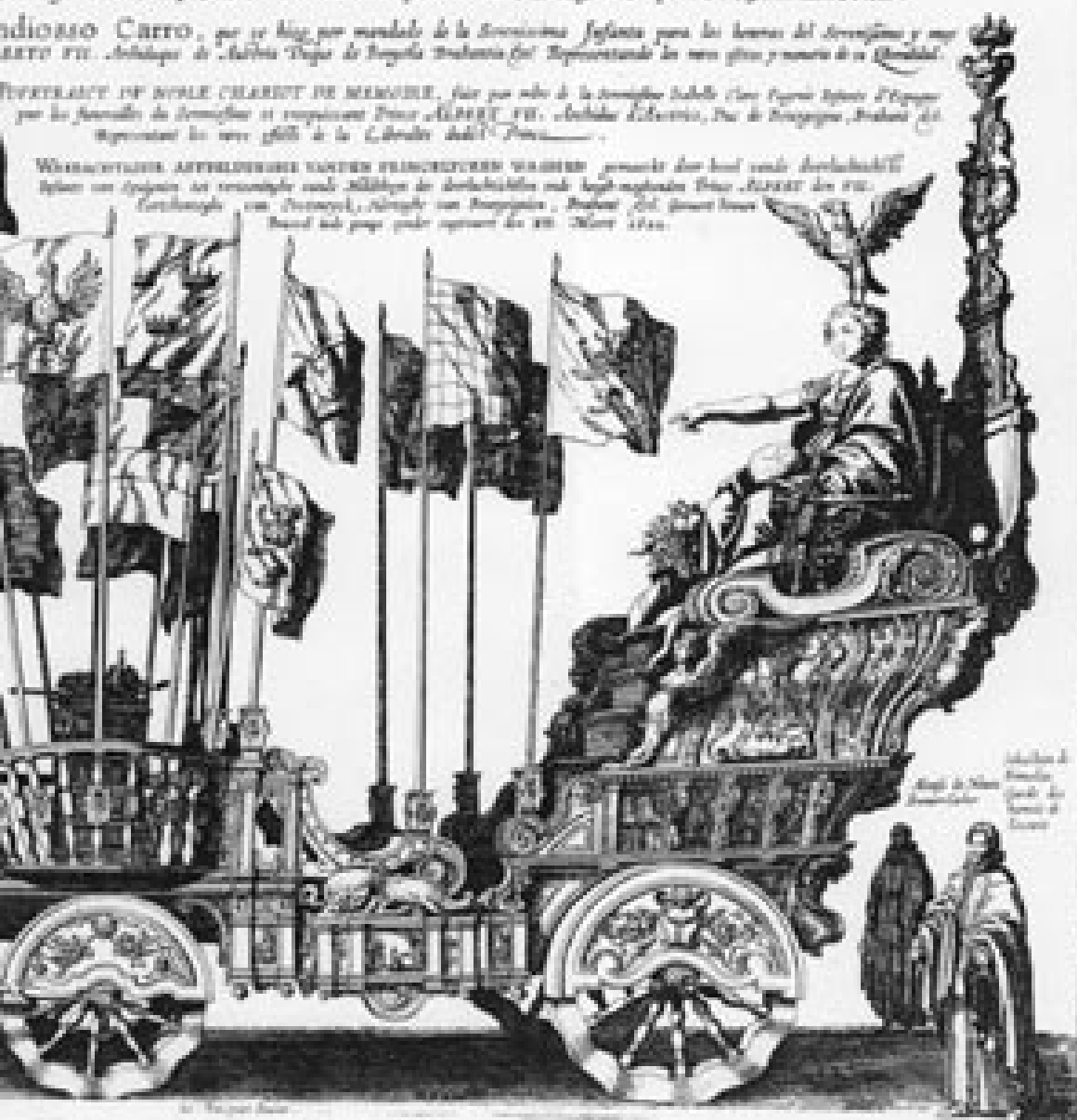
⁵² *Francquart J., Puteanus E. Pompa fvinebris optimi potentissimiq[ue] principis Alberti pii, Archiducis Austriae, ducis Burg[undiae], Bra[bantiae] etc. – Brvxelliae, 1623. – No. XLVII; Francquart J. Pompe funèbre du très-pieux et très-puissant prince Albert, Archiduc d'Autriche, duc de Bourgogne, de Brabant, &c. – Bruxelles, 1729. – No. XLVII.*

Гравюра Якоба Франкварта (1623);

чи подібними джерелами. Ними могли бути варіанти знаків Рюриковичів на печатках чи на прапорах, які використовували або Данило Романович, або його сини. Наприклад, згадуваний загадковий знак “Зуб” з печатки Льва Даниловича цілком імовірно могли потрактувати як капелюх чи корону. Можливо, інформаторами Конрада фон Муре були або купці, що повернулися з Русі, або очевидці чеського походу 1253 р. Данила Романовича, які бачили подібний незрозумілий символ на прапорах. Тоді з’являється хоч якесь пояснення появи герба “короля русинів” у “Кліпеаріус Теутонікарум” та створення угорського претензійного знаку для Галичини. Проте це лишень припущення, яке потребує додаткових доказів.

IN EXEQVIIS SERENISSIMI ET POTENTISSIMI ALBERTI VII.
 et Burgundiae Principis, ad Illustrationem eius spectantibus, conspectus Magnificus Spectaculi huius, 1565.

ASPECTUS CENSURE A TERGO HIC VIDERETUR
 et cetera...
 ET ATTERE MEMORIA
 LIBERALITATE
 MAJESTATE INDE BRAB
 ALBERTI VII.
 ATTERE MEMORIA
 BELLUM
 ET CETERA...
 ET ATTERE MEMORIA
 ET CETERA...
 ET ATTERE MEMORIA
 ET CETERA...

* * *

Питання про становлення символів Руського королівства від середини XIII до початку XIV ст. залишається відкритим. На жаль, наявна джерельна база та відсутність інформації про вигляд печаток Романа Мстиславовича, Данила Романовича чи Льва Даниловича не дають змоги остаточно вирішити цю проблему. Залучення ж нових джерел іноземного походження вимагає критичного ставлення й не дозволяє безапеляційно приймати подану в них інформацію. Залишається надіятися хіба що на щасливі археологічні знахідки.

Устійнення перших земельних знаків у польських, чеських та угорських землях на підставі багатого геральдичного та сфрагістичного матеріалу можна датувати серединою – другою половиною XIII ст. На цей

же період мали б припадати аналогічні процеси й на західноукраїнських землях, які були тісно пов'язані політично, економічно та культурно зі сусідніми державними утвореннями. Додатковим аргументом для такого припущення є активна європейська політика галицьких і волинських володарів, а також прийняття Данилом Романовичем королівського титулу в 1253 р., що мало би призвести до стабілізації територіального знаку. На нашу думку, видається очевидним, що нащадки короля Данила, які постійно підкреслювали його традицію, не могли відкинути чи змінити вживані ним символи. Це дає підстави вважати, що лев відігравав роль земельного герба Руського королівства принаймні від середини XIII ст.

Зважаючи на тяглість геральдичних традицій, можемо говорити про використання на той час низки різних символів, які відігравали функцію чи династичних, чи територіальних, чи релігійних. Всі ці знаки могли виникнути на місцевому ґрунті або за посередництвом східних чи західних культурних впливів. Окремі з них зберегли свою функцію й після розпаду Руського королівства в середині XIV ст., інші трансформувалися, ще інші – вийшли з ужитку.